

УДК 316.37

О.О. ТУЛЯКОВ

УЯВЛЕННЯ ПРО ХАРИЗМАТИЧНОГО ЛІДЕРА В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті визначено ідейні джерела уявлення про харизматичного лідера в масовій свідомості українського суспільства. Обґрунтовано, що одним з таких джерел є українська “філософія серця”. Образ харизматичного лідера визначений українським мислителем П. Юркевичем у терміні “моральнісність”. Доведено, що свідомий вибір людиною дії за покликом серця має сотеріологічний мотив. Наведено аргументи на користь того, що “моральнісна” дія харизматичного лідера феноменологічна за змістом. Подано логічне визначення сформованого в масовій свідомості поняття “національний харизматичний лідер”.

Ключові слова: *масова свідомість, ідейне джерело, харизматичний лідер, уявлення, “моральнісність”, “філософія серця”, сотеріологічний мотив, феноменологічний зміст.*

Закономірність соціально-політичного життя свідчить, що суспільство ефективно функціонує та розвивається в тому разі, коли існує достатній рівень соціальної легітимізації державної влади.

Термін “легітимність” виражає якість влади, яка визначається опорою на згоду мас [11, с. 283]. Зміст поняття “соціальна стабільність” включає таку статусну суттєву ознаку, як “здатність зберегти свою сутність”, тобто національну сутність [11, с. 283]. Якщо зіставити цю обставину з тим, що маса сама по собі характеризується неструктурованістю, а масова свідомість, у свою чергу, розірваністю, рухомістю, суперечливістю та швидкими неочікуваними змінами [11, с. 170], то можна усвідомити наявність суттєвої проблеми для розвитку всього українського суспільства. Зазначені ознаки маси та масової свідомості вказують на некерованість і непрогнозованість ситуації в разі критично низького рівня легітимізації влади. Щоб зрозуміти гостроту та важливість проблеми, варто згадати ті періоди історії України, коли виникала реальна небезпека втрати вказаної національної сутності. Варіант розвитку подій, коли вектори дії народжуються в національній свідомості, може виявитися як оптимальним для суспільства, так і згубним.

Спостереження за розвитком соціально-політичної ситуації в Україні після здобуття державної незалежності свідчать про наявність примітивної та недосконалої, але напрочуд дієвої системи збереження соціальної стабільності. Якщо існував недостатній рівень легітимізації щодо державної влади, то відносну соціальну стабільність забезпечує достатній рівень легітимізації опозиційних суб’єктів політики, на яких у такому разі сподіваються люди. Так і було в останні десятиліття в Україні: політичні сили із часу свого приходу до влади поступово втрачали рівень довіри. Натомість зростала довіра

до опозиційних сил. Так підтримувалася вказана відносна соціальна стабільність та, у свою чергу, зберігалася цілісність українського суспільства.

Але ці “гойдалки”, здається, поступово починають припиняти свій рух. На сьогодні достатньої легітимізації немає ані в провладних політичних суб’єктів, ані в опозиційних. Відповідні соціологічні дослідження засвідчують, з одного боку, відсутність у суспільстві абсентеїзму, з іншого – критично високий рівень недовіри до реально діючих політичних сил.

Народ поступово усвідомлює, що всі впливові політичні сили сформовані олігархічними структурами, тому діяльність вказаних сил несамостійна, керована й заангажована. За гострою та яскравою політичною риторикою прихована спроба виконати поставлене “замовником” завдання, “відпрацювати” вкладені ним фінансові та організаційні ресурси. Таке усвідомлення спричиняє радикальність і гостроту останніх акцій соціального протесту. Черговий “майдан” починає бути перманентним: дії учасників акції не мають кінцевої мети. Запропоновані опозицією завдання явно неосмислені та всерйоз не сприймаються соціумом.

Чому процес делегітимізації набув таких обертів саме зараз? Справа в тому, що вже велика кількість людей має досвід участі у виборчих компаніях. У той чи інший спосіб бажаючи додатково заробити на передвиборних перегонах усвідомили джерела та форму фінансування супроводу виборчої кампанії. Тому такою недієвою виявляється спроба як провладних, так і опозиційних політичних структур утримати існуючий вигідний для їх замовників стан речей.

Останні політичні події доволі виразно свідчать про наявність активного процесу тотальної, тобто всеохопної делегітимізації. Важливо усвідомити, що цей процес супроводжується свідомим та несвідомим пошуком альтернативної сили, здатної отримати довіру. У масовій свідомості починає формуватися певний очікуваний образ відповідного політичного лідера.

В Україні сьогодні наявні фактори, котрі французький соціальний психолог С. Московічі визначив як такі, що сприяють появі на політичній арені харизматичного лідера, а саме: надзвичайна кризова ситуація в суспільстві; переоцінка цінностей, зміна усталених суспільних поглядів; низький рівень розвитку інститутів громадянського суспільства; масова гіперфрустрація (суспільне невдоволення через тривале незабезпечення нагальних людських потреб) [9].

Тож є підстави стверджувати про можливість того, що саме образ харизматичного типу лідера буде найближчим часом набувати легітимізації в масовій свідомості. Дослідження формування такого образу, розробка засобів становлення такого специфічного суб’єкта є актуальним науковим завданням.

Дослідженню масової свідомості присвячені праці низки зарубіжних та вітчизняних авторів. Психологія мас досліджується на рубежі XVIII–XIX ст. у працях Г. Лейбона, У. Макдауголла, Ш. Сігеле та Г. Тарда. Наукового ста-

тусу поняття “масова свідомість” набуває із середини XIX ст. Його зміст наповнюється вивченням у державному, релігійному, національному, елітарному та класовому аспектах.

У цілісному та повному вигляді феномен масової свідомості як особливий вид суспільної свідомості описано в працях Б. Грушина та Г. Діленського. Творчий доробок цих дослідників доповнюють праці І. Бойченка, М. Кирилова, Н. Кукушкіної, Я. Любивого, Т. Науменко, Л. Насонової, П. Сергієнка, В. Теремка та ін. У дослідженнях, зокрема, вказано, що масова свідомість є частиною суспільної свідомості. До складу масової свідомості входять ідеї, уявлення, настрої та почуття, які викликають інтерес маси. Ці ідеї, уявлення, настрої та почуття стають частиною масової свідомості внаслідок того, що вони доступні для мас та є такими, які маса здатна осмислити.

Наслідком осмислення є формування громадської думки, яка трактується соціологами як специфічний стан масової свідомості, за якого маса формує оціночні судження. Їх органічна сукупність і є громадською думкою. Науковці вказують на її нестабільність та неусталеність.

Для нашого дослідження важливим є аналіз структури масової свідомості, запропонованої Я. Любимим. Початковий (первісний) рівень формування масової свідомості здійснюється у формі емоційних дій, які стали реальністю через переживання масою гострої соціальної проблеми або значущої події. До таких, зокрема, належать глибокі моральні, духовні та економічні кризи і їх наслідки: акції протесту, революції, війни. У формі таких дій відбувається відповідна апробація та осмислення масою нових цінностей, з прийняттям яких люди пов’язують можливість виходу з кризи. Внаслідок цього масова свідомість досягає другого, раціонального рівня, на якому формуються альтернативні суспільні погляди [8].

Проблеми лідерства досліджували Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Т. Карлейль, Ф. Ніцше. Набули розвитку теорії лідерства, авторами яких, зокрема, стали З. Фрейд, Е. Фромм, Т. Адорно, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс.

Дослідження харизматичного лідерства розпочав М. Вебер, який надав наукового змісту терміну “харизма”. Він вказував, що харизматичний лідер у волюнтаристичний спосіб руйнує майбутнє [3]. Цим М. Вебер переконливо доводить велике, іноді – вирішальне значення харизматичного лідера для національної, а в деяких випадках – для світової історії. Такий статус додатково підтверджують результати соціально-психологічного аналізу феномена харизматичного лідерства, а саме твердження про те, що “харизматики” для легітимізації своїх дій доволі часто підтримують думку, що вони є посланцями Бога, представниками надприродних сил. Отже, вони мають незаперечну легітимізацію своєї влади.

Класичну теорію харизматичного лідерства розробляє вже згаданий нами С. Московічі. Джерела харизми він вбачає у віруваннях мас. Подібно релігійній владі, влада харизматичного лідера є ірраціональною, такою, що

використовує як головний мотив прагнення людей до благодаті. За таким лідером люди визнають виключні якості, бо вони передаються через нього вищими силами. Важливими для нашого дослідження є твердження С. Московічі про те, що харизматичний лідер з'являється в процесі руйнації старих усталених норм, правил, звичаїв, з одного боку, а з іншого – у випадку несформованості нових суспільних поглядів. Дослідник називає такий стан як “...не мир, не війна, а дещо середнє” [9, с. 220]. Саме тоді виникає потреба в лідерах, які змінюють ситуації “з середини”, тобто не з пропозицій політичних лідерів, а з тих уявлень, які формуються у масовій свідомості. Засновник соціальної психології французький дослідник Г. Тард збагачує дослідження харизматичного лідерства концепцією наслідування. Він стверджує, що маси керуються творчими особистостями, яким маси готові підкорюватися та вважати предметом наслідування. Г. Тард підтверджує думку С. Московічі про ірраціональний характер харизматичного лідерства, трактуючи його вплив на маси як гіпнотичний.

Досить скептично та раціонально тлумачить харизматичне лідерство Г. Лебон. Можливість такого типу суспільної влади зумовлена здатністю лідерів відповідати стихійним бажанням натовпу та запропонувати суспільству “нову ілюзію”. Подібний скепсис поширюється на суспільство, яке утворено утопічними прагненнями побудувати демократичне суспільство, яке управляється натовпом та провідниками настроїв натовпу.

Німецький соціальний психолог Е. Еріксон вказує, що становлення харизматичного лідера відбувається в процесі взаємовпливу кризи особистості та кризи суспільної свідомості. Переживаючи кризу свідомості, індивід намагається сформуванати новий світогляд. При цьому він надає новим особистим ідеалам суспільного статусу. Так подібний суб'єкт стає ймовірним харизматичним лідером, бо власну ідентичність він пов'язує з національною ідентичністю.

У творах французького соціолога П. Бурдьє умови виникнення харизматичного лідерства описані таким чином: “...група не може існувати інакше, ніж через делегування своєму офіційному представнику, який породжує цю групу, говорячи для неї, тобто для її блага і від її імені. Коло замикається: група визначається через того, хто говорить від її імені, хто з'явився як джерело влади, яку він здійснює над тими, хто є її справжнім джерелом. Ці замкнуті відносини є початком харизматичних ілюзій, які в крайньому їх виразі виявляються в тому, що офіційний виразник може виглядати й показувати себе як *causasui*” [2, с. 41–42]. Ставлення до харизматичного лідера П. Бурдьє порівнює з фетишизмом.

Теорія харизматичного лідерства доповнюється працями Р. Ітвела (розробка концепцій харизматичної дії), М. Фуко (розгляд феномена харизматичного лідерства в контексті теорії соціального дискурсу), Т. Паппаса (характеристика харизматичного лідерства як радикальної форми політичного лідерства, опис особистісного аспекту харизматичного лідерства та аналіз умов його

го виникнення), О. Євтихова (опис умов формування харизматичного іміджу лідера), Т. Черепанової (виділення стадій харизматичного процесу).

Охарактеризовані нами дослідження доцільно доповнити визначенням ідейних джерел формування уявлення про харизматичного лідера в масовій свідомості сучасного українського суспільства.

До ідейних джерел масової свідомості соціологічна наука зараховує релігійні уявлення та національну ідею. У світоглядній системі українського народу наявне унікальне специфічне явище, яке органічно об'єднує в собі як релігійну складову, так і сутнісні складові національної ідеї. Це явище назване Д. Чижевським як українська “філософія серця”. Зміст цього поняття включає творчі доробки тих мислителів, які виразили притаманну саме українському народові систему цінностей та практичних орієнтирів. До таких мислителів, зокрема, належать Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Куліш, П. Юркевич, Б. Вишеславцев. Уявний образ харизматичного лідера формуватиметься в тому аспекті “філософії серця”, який стосується людської дії – від її задуму до реалізації.

Такий практичний зміст “філософії серця” ми називаємо “праксеологічним”. На наш погляд, найбільш виразно він виражений у творчій спадщині П. Юркевича.

Памфіл Юркевич – релігійний філософ-кордоцентрист. Правильність такої дефініції підтвердимо його виразом: “Основа релігійної свідомості людського роду полягає в серці людини: релігія не є щось стороннє для її духовної природи, вона утверджується на природному ґрунті” [11, с. 175].

Праксеологічний зміст філософських ідей П. Юркевича вбачається у факторах доцільності, правильності та чистоти. Які людські дії є доцільними, правильними та чистими для П. Юркевича? Це ті дії, які зумовлені “серцем”.

У творі “Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого” П. Юркевич вказує: “Серце є осереддям душевного й духовного життя людини. Так, у серці зачинається й зароджується рішучість людини на ті чи ті вчинки...” [14, с. 175]. *Те, що народжується у серці, складно назвати мотивом вчинку. У слові “рішучість” П. Юркевич скоріше виражає певний імпульс духовного змісту, котрий уже сам по собі, вже у своєму зародку є духовною дією, ще намагається набути практичної реалізації.*

Свій опис функцій людського серця П. Юркевич закінчує такими словами: “Нарешті, серце є осереддя моральнісного життя людини” [14, с. 175].

Праксеологічний аспект філософії П. Юркевича в частині мотивації людського вчинку повністю виражається терміном “моральнісність”. Тому його варто охарактеризувати окремо та ґрунтовно, бо він є ключовим терміном для розуміння змісту уявлення про національного харизматичного лідера.

За П. Юркевичем, “моральнісний” вчинок безпосередньо зумовлений покликом серця. Філософ окремо послідовно доводить, що розум та закон

не є причинами “моральнісних” дій. Він чітко виокремлює сферу “сердечно-го”, тобто “моральнісного” від іншого, що потенційно може зумовлювати людські вчинки. При цьому світ “моральнісного” П. Юркевич протиставляє світу “псевдоморальнісного”. Цей світ є по суті іншим за своїм змістом, його “живучість” зумовлена здатністю представлятися “моральнісним”. П. Юркевич розповідає нам про драматичне зіткнення двох світів – світу любові до Бога та світу людського самолюбства. Усі люди відчувають душевний потяг, але далеко не всі діють за ним. Світ, який спостерігав філософ, був світом підмінених понять. Душевними, “сердечними”, навіть бажаними Богом видавалися людські вчинки, котрі мали на меті самозбереження. А воно наповнене страхом, самолюбством, пожадливістю. Люди живуть “псевдоморальнісно”, вводячи в оману себе та інших. Серйозно та вголос називати своє життя духовним наважуються хіба що свідомі циніки. Більшість передбачає називати своє життя “розумним”.

Натомість розум в українській “філософії серця” є певною уявною формою “моральнісних” дій. Він відіграє допоміжну функцію, котра полягає в адаптації імпульсу серця до свідомості суб’єкта дії.

Свідоме обрання людиною дії за покликом серця в контексті “філософії серця” має сотеріологічний мотив. Міркуючи в християнському аспекті, стверджуємо, що така дія покликана врятувати людську душу. Міркуючи в буддистському аспекті, ми стверджуємо, що така дія виводить, звільняє людину від світу причинно-наслідкових зв’язків, котрі відірвані від сфери вільного духу і є породженими “людським, занадто людським” (термін Ф. Ніцше).

Так, ідеї А. Аврелія про *distentio* (активність духу) виражають дві ознаки християнської сотеріології – ірраціональність та валюнтаристичність. Розум не вважається ані джерелом, ані виявом людського духу. Натомість таким джерелом та виявом є виражена активна воля суб’єкта дії, котра прагне дістатися благодаті Божої. Людська дія стає соціальною в справі побудови Граду Божого. Його мешканці – духовно активні суб’єкти дії.

Звернемо увагу на те, що “моральнісний” вчинок зазвичай є життєвим подвигом. Далеко не завжди він узгоджується з утилітарними інтересами та поглядами соціальної групи, у якій живе людина. Світ “занадто людського” не завжди сприймає те, що зумовлено світом моральнісного. Такий світ утворили люди, серця яких П. Юркевич називає “радикально зіпсованими” [14, с. 105]. Основа цього світу – “занадто людські” самолюбство та прагнення самозбереження. Вчинки штучно подаються як “сердечні”. Вони прикриті словесною завісою, котра приховує їх істинні мотиви.

П. Юркевич пише: “...люди, котрі природно прагнуть самозбереження, скоріше й частіше діють за спонуками самолюбства й мають на увазі свої особисті інтереси, свою особисту користь, якими не бажають жертвувати для вищих цілей. Тому численні, навіть сумлінні, спостерігачі людського серця доходили сумної думки, що вся моральнісність людська є по суті витонченим та освіченим егоїзмом, і таким чином заперечували саму можливість моральнісних вчинків і цілий моральнісний лад у світі” [14, с. 105].

“Моральнісна” дія феноменологічна за змістом. “Поклик серця” є актом внутрішнього переживання в його безпосередній наявності. Подібні акти й стали предметом аналізу феноменології Е. Гуссерля, яка орієнтувалася на безпосередній досвід свідомості. Логічно судження недоречно формулювати протягом акту пізнання поклику серця, бо людина розуміє його безпосередньо.

Феноменологічне пізнання здійснюється в тому стані, які античні скептики виразили поняттям “епохе”. С. Емпірик виражає його зміст як “...такий стан розуму, при якому ми нічого не заперечуємо й нічого не стверджуємо” [10, с. 117]. У феноменології Е. Гуссерля “епохе” трансформується в метод пізнання засобом утримання від суджень про “чисті сутності” з метою виявлення їх справжнього сенсу.

У процесі пізнання поклику серця судження також не формується. Це відбувається на етапі моделювання життєвого вчинку.

Намагаючись зрозуміти свій поклик серця, людина поринає в царину чистих істин та апріорних сенсів. Вона намагається зрозуміти своє серце не як емпіричний, а як трансцендентальний суб’єкт – світ загальних істин, котрий зумовлює та наповнює змістом емпірично-психологічну свідомість. Класичну тезу феноменолога Е. Гуссерля “назад, до самих речей” у контексті поглядів П. Юркевича перефразуємо у заклик “назад, до самого серця”.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що українська “філософія серця” є одним з ідейних джерел формування уявлення про харизматичного лідера в масовій свідомості українського суспільства. На основі вивчення праксеологічного змісту української “філософії серця” можемо надати логічне визначення національного харизматичного лідера як “моральнісної” особи, яка здійснює ірраціональні та волюнтаристичні дії феноменологічного характеру.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні феномена українського козацького характерництва як іншого ідейного джерела формування уявлення про харизматичного лідера.

Список використаної літератури

1. Арістова А.В. Проблеми філософії релігії у творчості П.Д. Юркевича : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.06 / Алла Вадимівна Арістова . – К., 1994. – 137 с.
2. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М. : Ин-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. – 288 с.
3. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения : антология. – М., 1998. – 352 с.
4. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования / Б.А. Грушин. – М. : Политиздат, 1987. – 368 с.
5. Гусерль Э. Идея феноменологии. Пять лекций / Эдмунд Гусерль ; пер. с нем. Н.А. Артеменко. – СПб. : ИЦ “Гуманитарная академия”, 2008. – 220 с.
6. Дроздовська О.М. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості / О.М. Дроздовська // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць / Міністерство освіти і науки України ; Запорізька державна інженерна академія. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 39. – С. 121–138.
7. Кирилов Н.П. Массовое сознание. Структура. Генезис. Сущностные характеристики / Н.П. Кирилов. – Томск, 1995. – Ч. II. – С. 66.

8. Любимый Я.С. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития / Я.С. Любимый. – К. : Наукова думка, 1993. – 140 с.
9. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
10. Секст Е. Три книги пирроновых положений / Еспирик Секст // Сочинения в двух томах / общ. ред. А.Ф. Лосева ; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1976. – Т. 2. – 421 с.
11. Соціологія : словник термінів і понять. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.
12. Старовойтова Г.М. Специфіка й особливості становлення та формування харизматичного лідера / Г.М. Старовойтова // Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Серія: Гуманітарні науки : науковий журнал / Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. – Донецьк, 2013. – № 2 (58). – С.59–65.
13. Черепанова Т.В. Понятие и социокультурные факторы харизматического процесса / Т.В. Черепанова // Ученые записки Забайкальского государственного гуманитарно-педагогического университета им. Н.Г. Чернышевского. – Чита : ЗГПУ им. Н.Г. Чернышевского, 2012. – С. 148–157.
14. Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого / П.Д. Юркевич // Вибране. Бібліотека часопису “Філософська і соціологічна думка”, Серія “Українські мислителі” / пер. з рос. В.П. Недашківського ; упоряд., передм. і прим. А.Г. Тихолаза. – К. : Абрис, 1993. – С. 73–115.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2013.

Туляков О.О. Представление о харизматическом лидере в массовом сознании украинского общества

В статье определяются идейные источники представления о харизматическом лидере в массовом сознании украинского общества. Доказывается, что одним из таких источников есть украинская “философия сердца”. Образ харизматического лидера определен украинским мыслителем П. Юркевичем термином “моральность”. Обосновывается, что сознательный выбор человеком действия по сердечному влечению имеет сотериологический мотив. Также приведены аргументы для доказательства того, что “моральное” действие харизматического лидера феноменологично по содержанию. Дается логическое определение сформированного в массовом сознании понятия “национальный харизматический лидер”.

Ключевые слова: *массовое сознание, харизматический лидер, представление, “моральность”, “философия сердца”, сотериологический мотив, феноменологическое содержание.*

Tulyakov O. Imagination about charismatic leader in mass consciousness of ukrainian society

The ideological sources of imagination about charismatic leader, which are formed in the mass consciousness of the Ukrainian society, are investigated in this article. The effective social development depends on the legitimization of political power. It is a law of social life. Low level of legitimizing is the cause of social crisis and the loss of national integrity. This study proved that such kind of behavior has soteriological motive. This motive of human behavior Augustine Aurelius defines using the concept of “distentio” (spirit activity). The content of this concept represents irrationality and human will as signs of Christian soteriology. Also, the author offers arguments to prove that heart desire is an act of inner experience in his immediate presence. So, moral action of charismatic leader has phenomenological content.

Key words: *mass consciousness, ideological source, the charismatic leader, imagination, “moralness”, “philosophy of Heart”, soteriological motive, phenomenological sense.*